

НАДДНІПРЯНЩИНА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.: ПРОБЛЕМИ СУСПІЛЬНО- ПОЛІТИЧНОЇ ТА ЕТНОКУЛЬТУРНОЇ ІСТОРІЇ

УДК 94 (477) «18»

О.В. Дяченко

Дніпропетровський національний університет

О.Я. КОНИСЬКИЙ І М.П. ДРАГОМАНОВ: ЗІТКНЕННЯ ІДЕЙНИХ ПОЗИЦІЙ

Розглянуто полеміку між О.Я. Кониським та М.П. Драгомановим на сторінках галицьких видань та в особистому листуванні стосовно здійснення процесу консолідації й формування української модерної нації у 70 – 90-х рр. ХІХ ст.

Тема українського національного руху другої половини ХІХ ст. є невід'ємною й цікавою сторінкою української історії ХІХ ст. Саме в той період народна ідея і справа поступово стала серцевиною ідеології та діяльності представників демократичної інтелігенції, студентства та учнівської молоді, які крізь її призму намагалися досягти оновлення тодішнього суспільства. Помітним явищем цієї доби була діяльність українських народолюбців, які належали до демократичного або народницького суспільного руху другої половини ХІХ ст.

Одними з таких суперечливих і надзвичайно цікавих постатей в українському національному русі були Михайло Петрович Драгоманов та Олександр Якович Кониський, вивчення біографій, громадської діяльності та особистих взаємовідносин яких сприятиме відродженню персонального ряду українських діячів етапу «дійового», «реального» народництва [19, с. 37].

В українській історіографії щодо дослідження українського національного руху другої половини ХІХ ст. не розробленими залишаються персоналогічні сюжети. Існує невелика кількість робіт, які були б присвячені окремим постатям, що зробили певний внесок у розвиток

українського національного руху. Створюються монографії, статті, дослідження життя та діяльності таких діячів, як М. Грушевський, М. Драгоманов, І. Франко та ін. Однак мало уваги приділяється дослідженню особистих взаємовідносин цих громадських діячів, а також їх світоглядним поглядам стосовно консолідації та формування української модерної нації. Зазначимо, що вивчається, переважно, громадська, наукова, політична та літературна діяльність, а ідеологічна полеміка стосовно становлення української національної ідеї, національної мови, школи, літератури тощо між цими громадськими діячами ще не були предметом спеціального дослідження. Тому актуальність даної теми очевидна і добре вписується у контекст зростаючого останнім часом інтересу науковців щодо вивчення різноманітних аспектів розвитку українського національного руху другої половини XIX ст. З початку 1990-х рр. відбувається поступове повернення до дослідження та вивчення життя та діяльності Олександра Яковича Кониського та багатьох інших громадських діячів цього руху, що раніше була майже не відома. У 1920-х рр. М. Возняком опубліковано приватне листування О.Я. Кониського з іншими громадськими діячами українського національного руху (М. Грушевським, І. Белеєм, Б. Дідицьким, І. Франком і та ін.), на основі яких можна дати характеристику стосункам між ними та визначити особисте ставлення Олександра Яковича до них [1, 11].

Щодо праць, які висвітлювали б особисті взаємовідносини та полеміку між громадськими діячами стосовно шляхів формування української нації, національної ідеї тощо, то зазначимо, що історіографія даної проблеми відносно обмежена і представлена в основному спогадами самого О.Я. Кониського про відносини його з М.П. Драгомановим [11].

Досить цікавим видом джерел, які проливають певне світло на особисті стосунки громадських діячів та відношення до творчості один одного, є полеміка М. Драгоманова та Б. Грінченка, що розгорнулась на шпальтах галицьких видань на початку 90-х рр. XIX ст. У цих листах автори кожний по-різному оцінили громадську й літературну діяльність О. Кониського та його роль у процесі консолідації української нації. Так, наприклад, якщо останній наголошував на тому, що народолюбець був одним із перших хто налагодив відносини з галицькою інтелігенцією, то М. Драгоманов називав ці його дії «тільки лихом» [2, с. 262]. У цих «Листах» піднято чимало питань про роль і значення діяльності О. Кониського у розвитку української національної справи.

Зазначимо, що статті більшості з опонентів М. Драгоманова і понині

не опубліковані (крім полеміки Б. Грінченка «Діалоги про українську національну справу»), тому їх позиція й аргументи в «чистому» вигляді недоступні навіть фахівцям.

Слід зауважити, що листування [1, 2, 7, 8, 17] істотно доповнює відомий з дотеперішніх публікацій матеріал для з'ясування таких епізодів і аспектів діяльності київської Громади у 1870-х рр., як її внутрішня диференціація, рельєфніше окреслюються і портрети самих авторів листів, їх роль у громадському житті і, зокрема, особисті взаємовідносини.

Полеміка та особисті стосунки М. Драгоманова з О. Кониським становлять інтерес у плані окреслення ширшого контексту діяльності громадських діячів у контексті формування української нації. Їхніх відносини — зразок співпраці двох діячів, які вписали яскраві сторінки в історію боротьби за українську національну справу. Належачи до народу «позбавленого права нації» і відчуючи «всю болючу вагу такого становища», вони віддавали всі сили громадській діяльності, боролися проти приниження української мови. Їх пов'язували багатолітні не зовсім приязні стосунки, зважаючи на відмінність соціального походження та світогляду. Однак їх єднала любов до України, відданість справі будівництва української культури.

Михайло Драгоманов (1841—1895), видатний український вчений і громадський діяч, публіцист, історик, літературознавець, філософ, в історії української культури ХІХ ст. посів місце, яке дослідники зіставляють за значенням із місцем Т. Шевченка. Проте оцінка внеску М. Драгоманова в історію української суспільної думки не є однозначною. Якщо І. Франко наголошував, що «він був для нас правдивим учителем і вповні безкорисно не жалувал праці, писань і навіть докорів, щоб наводити нас, лінивих, малоосвічених, вирости у рабських традиціях нашого глухого кута, на кращі шляхи європейської цивілізації» [23, с. 138], то для громадського і політичного діяча, званого в діаспорі українознавця ХХ ст. Дмитра Донцова не було гіршої лайки, ніж «драгоманівщина». Оцінюючи добу ХІХ ст. в історії українського духовного життя, як «добу упадку», Д. Донцов вважав, що цим вона великою мірою «завдячує» «демоліберальній, космополітичній, братерсько-народній, соціалістичній, федералістичній пропаганді» М. Драгоманова [4, с. 388].

Неоднозначною була думка стосовно ідейних поглядів формування української нації М.П. Драгоманова й О.Я. Кониського (1836—1900) — педагога, письменника, громадського діяча, члена Полтавської (1861—1863) та Київської (з 1872 р.) громад.

Для осмислення світогляду О.Я. Кониського зазначимо, що однією

з важливих складових системи ідейних його поглядів та національних пошуків — властивий йому націоналізм. Саме різне розуміння цього терміну і впровадження його у життя й розвело по різні боки барикад О. Кониського та М. Драгоманова. Так, у листі до І. Франка М. Драгоманов зазначав, що «... Національне питання Кониський ставить дуже прямо ребром. Чому ж не ставить також і політичного, й соціального, й культурного? Тому, що в Кониського — продовжував автор — або в голові темно про ці питання й вони йому не лежать близько до серця, або він, як всякі націоналісти, крутить в цих питаннях, забігаючи й до консерваторів, й до прогресистів, аби тільки вони пристали до націоналізму, — або те й друге в купі...» [17, с. 107]. Зазначимо, що у полеміці Б. Грінченка та М. Драгоманова, останній також досить різко висловлювався на адресу О. Кониського, його публіцистичних статей та художніх творів [2, с. 103, 135, 193—215, 259—262]. Так, наприклад, він писав: «Я б не хотів сперечатись з д. Вартовим з поводу д. Кониського... Д. Вартовий каже все-таки, що д. Кониський «почав писати великі повісті з інтелігентного життя тоді, як ніхто сього у нас не робив». Правда, але які повісті? Коли се повісті недоладні, то чи се заслуга, чи шкода?.. Ми сказали б що «українофільський» патріотизм д. Кониського наводив його на менш реакційні тенденції... Д. Вартовий ще говорить про одну заслугу д. Кониського, кажучи, «що ніхто більш за дд. Куліша та Кониського не зробив для поєднання між нами й галичанами» Се почасти правда, та й тут треба звернути увагу не на саму тільки форму поєднання, а й на суть його. А тоді вийде, що д. Кониський служив не стільки провідником у Галичину поступового духу, скільки проводив на Україну формальний націоналізм, темноту думок і безпринципну емпіристику львівських народовців і сим чимало пошкодив українській справі по обидва боки Збруча...» [2, с. 260]. Таким чином, вивчивши листи М. Драгоманова, з'ясуємо, що його незадоволення викликали не стільки художні твори, скільки «українофільський» патріотизм та націоналізм О.Я. Кониського. Проте, незважаючи на такі різкі висловлювання в адресу наддніпрянського громадського діяча, М. Драгоманов зазначав у листі до І. Франка: «... Мені навіть симпатична його в'їдливість в українську справу, і в котрий час нашого знаомства в Києві я всяко старавсь бути з ним добре» [17, с. 144].

М. Драгоманов був послідовним прихильником політизації українського руху. Але його заклики не знайшли відгуку в Україні, оскільки здійснення його програми було можливим лише за умови подальшої лібералізації російського режиму. О. Кониський один із

перших відгукнувся на статтю М. Драгоманова «Література російська, великоруська, українська і галицька» (1873–1874), опубліковану в «Правді» за підписом «Українець». У статті «Український націоналізм» (1875) О. Кониський сміливо і відверто трактував проблеми українсько-російських взаємин середини ХІХ ст., точніше деякі аспекти цих стосунків, які раніше фальсифікувалися [15]. Як наслідок цього, полеміка М. Драгоманова з редакцією «Правди» у 1870-х рр. подавалась дослідниками в монологічній формі і тільки з епізодичним включенням «реплік» самих учасників цієї дискусії: О. Кониського, І. Нечуй-Левицького, Б. Грінченка в інтерпретації, звичайно, дослідника.

На початку 1880-х рр. у Російській імперії «настав час реакції» [17, с. 72]. За цих умов серед більшості членів Київської громади з'явилася зневіра у проголошених М. Драгомановим гаслах. Його програма здавалась їм (у тім числі і О.Я. Кониському) надто радикальною і невідповідною до місцевих умов. Київські громадівці вирішили формувати політичну свідомість українців не шляхом нелегальної пропаганди, а за допомогою легальної культурно-освітньої діяльності. Після полеміки і взаємних звинувачень дійшло до розриву між Київською громадою і М. Драгомановим [3, с. 72].

Політичне життя України, стан літератури, полеміки навколо українських національних проблем давали достатньо матеріалу і підстав для власне такої постановки питань. «Його особливо хвилювало те, що матеріальна нива поглинала моральну, головне національну, породжуючи найнебезпечніший бур'ян користі і космополітизму, що його так ревно проповідував, М. Драгоманов» [10, с. 148]. О. Кониський на собі відчув увесь трагізм нерозуміння росіянами української проблеми, особливо коли йшлося про національний ідеал — державну самостійність. Тому неприйнятною була для нього ідея М. Драгоманова «про конечність міститися українству — і політично, і літературно — під одним дахом з російством. Українська література — популярна для домашнього вжитку; все що понад те повинні українці за приміром Гоголя і Костомарова писати по-російськи і наповнюючи здобутками свого Духа спільну всеросійську скарбницю» [6, с. 147]. Громадський діяч розумів, що завдяки М. Драгоманову, його діяльності наша націологічна думка здолала провінційність і вийшла на європейську арену. Однак його (тобто М. Драгоманова) захоплення панівними в тодішній Європі соціалістичними поглядами, на думку О. Кониського, призвело б до висновків, втілення яких у Російській імперії мало б згубний вплив на долю нашої нації. Він був упевнений, що драгоманівська концепція

обласної автономії на практиці не сприяла б розв'язанню українського питання. У своїй статті «Коли ж виясниться?» він стверджував: «... Хмара космополітизму, маска праці, буцім-то на народню користь, ширяться и ширяться, и виходять недолюдки; виходять не люде з національним розвоєм — а наймити банкирів, у котрих рідний край там, де гроші, де задовольняння егоїзму. За хмарами такої деморалізації не видно світу!...» [16, с. 768].

Численними аргументами О. Кониський переконував громадськість у шкідливості космополітизму і російського шовінізму, які зводили нанівець реалізацію національної ідеї; розкрив обмеженість і кінцеву несправедливість концепції М. Драгоманова бути дороговказом для поневоленої нації, оскільки будь-яка теорія, — вважав О. Кониський — що не спирається на націоналізм, — утопія. Не маючи національного ґрунту, годі домогтися будь-якого поступу. «Справді, — писав О. Кониський, — дайте нам тип живого космополіта, або Слов'янина, що се за чоловік буде? Се буде нікчемний лежебока, у котрого або «не всі дома», або хмари в голові; або він буде брехун, котрий, не хочаючи, не велючи працювати, реалізувати свої речі в вочевидь. На тій ниві, де можна и треба працювати, проповідує працю для всієї людності. О, се великі люде на маленькі діла!.. и коли у них не «жуки в голові». То вони й самі знають, що проповідь їх про космополітичну працю єсть проповідь нікчемниці, проповідь утопії! — Скажіть мені: як можна працювати рядовому чоловікові космополітично? Хиба де єсть народ космополіт? Немає чоловіка без лица, немає народу без національності... працювати корисно для народа можна тільки працюючи на національнім ґрунті» [16, с. 771].

Громадський діяч не погоджувався також з твердженням М. Драгоманова «робім те, що можна за теперішніх обставин» [6, с. 549], яка фактично призводила, на його думку, до відчуження від політичної роботи й означала самообмеження культурною працею. Адже, як вважав О. Кониський, не маючи національного ґрунту, годі домагатися поступу. Принцип розвитку української національної ідеї полягає у принципі національності літератури. Він також, як І. Нечуй-Левицький та Б. Грінченко ставив цю проблему на перше місце: «Наша українська література повинна зачепити націоналізм, але против тих народів, що ми згадували, бо наш націоналізм зв'язується з свободою. Ми не бажаємо, щоб українська література крутилася на тому одному колесі» [15, с. 572]. Далі письменник згадував народи, які відіграли значну роль у придушенні інших народностей, їх асиміляції. «З сих усіх народів українська література зачепила тільки Жидів, Великоросів і польських

панів, зовсім не маючи в думці зачипати польський народ в самій Польщі, або мазурські села, котрих є багато на Подлясі, в Галичині і на Волині. З цього ми можемо бачити, що український націоналізм не расовий, не релігійний, а соціальний. Тим то його не можна назвати ні узким, ні нікчемним, а тим більше шкودливим, — як називав його М. Драгоманов. — Тим-то він вартий уваги більше, ніж дехто про нього думає» [15, с. 567]. Проте, слід зазначити, не дивлячись на його гостру полеміку з М. Драгомановим, який не раз кидав дошкульні, образливі слова на адресу письменника, все ж він не міг не відзначити, що «Кониський має добрий бік: гарячу прихильність до української національності і рухливість та працьовитість незвичайну для раси українофіла...» [7].

Отже, не можна не помітити, що ідейний опонент М. Драгоманова — О. Кониський був послідовним прихильником ідей націонал-демократії. Він вбачав шлях розвитку українства не в орієнтації на «космополітичні», «універсальні» цінності, а в освіченні народних мас та інтелігенції на ґрунті широкого націоналізму і глибокого демократизму, а також у поліпшенні економічного становища українських людей. Народолобець також приділяв увагу проблемі російсько-українських зв'язків, акцентуючи на неможливості відгукнутися на заклик М. Драгоманова стати з росіянами під один дах.

Російщина чорними хмарами оповила все: українське панство, школу, духовенство, адміністрацію, добралася й до села, але найтрагічніше, що вона вплинула на характер української жінки, який завжди вважався вищим та енергійнішим за характер українця: «Українська дворянка і багата купчиха тепер чисте лихо на Україні, — пише О. Кониський, — щирий ворог всего українського. Вона більше од мужчини ненавидить все українське і цурається його, як чорт ладану, вигонить его з сем'ї, з дому, перекручує прислугу так само, як і польська пані... Тип її самий шкودливий тепер на Україні і ще тим більше, що Жінщина консервативна, має великий вплив на чоловіків і на дітей. Тільки молодше женске покоління скидає з своїх очей ту полуду та й то не дуже хапається» [15, с. 568]. Побороти російський деспотизм можна лише тоді, коли українці матимуть міцну і свідому інтелігенцію. Як приклад народолобець згадував поляків, які мають міцну інтелігенцію і, значить, мають свою власну культуру, мову, літературу тощо. «Зовсім не те в нас. Ми своїми руками знищили останню умову нашої самостійності культурної — ми зреклись власної культури і поперевертались на москалів» [15, с. 573]. Зазначимо, що для нього головною як культурною, так і політичною проблемою була не імперія, а Україна. Тому пошанування російсь-

кого народу темами в літературі «про край великоруський, про устрій держави, про загальні цілі й інтереси Росії, котрі так торкаються життя щоденного й українців», стало для О. Кониського чинником, який дорівнював святотатству.

Пошанівок росіянам, за М. Драгомановим, треба виявляти не інакше як російською мовою — і краще, і зручніше, і легше, оскільки українська термінологія ще надто бідна, мало опрацьована. Далі у своїй статті «Література російська, великоруська, українська і галицька», М. Драгоманов застерігав українських письменників, які писали та публікували свої твори рідною мовою, від такої безплідної праці й радив їм «усякий раз, коли не можна знайти або придумати українського слова, у котрому б корінь був ясний і понятний, звертатись до російської мови, де багато характерних слів дуже близьких до українських» [6, с. 148]. О. Кониський же, як організатор недільних шкіл і педагог, добре знав ціну російської мови як засобу викладання і виховання школярів. Так, він зазначав: «Школярі з урядових великоруських народних шкіл вже гнуть себе на кацапів і панків, задирають кирпу вгору, не поважають української національності і своїх простих батьків, нехтують усім народним, кидають свої народні пісні і співають салдацькі великоруські, псують і ламають народний язык. Часто громади здають сей нікчемний продукт великоруської, ненаціональної школи в москалі» [15, с. 569].

Таким чином, можемо зробити висновок, що боротьба О. Кониського, як ідейного опонента М. Драгоманова, проти русифікації, космополітизації, відстоювання принципів національності літератури, мови була закономірною і виправданою як ефективний метод проти поневолення, як імунітет для виживання народу, як можливість піднести українську мову та літературу на один рівень з російською.

Бібліографічні посилання

1. *Возняк М.* Драгоманов у відновленій «Правді». З додатком його листів до Ол. Кониського й Ол. Барвінського та й останнього до нього // За сто літ. — 1930. — Кн. 5. — С. 229—239.
2. *Грінченко Б.* Діалоги про українську національну справу. / Б. Грінченко, М. Драгоманов. — К., 1994. — С. 103, 135, 127, 193—215, 259—262.
3. *Грицак Я.* Нарис історії України: формування модерної української нації XIX - XX ст. — К., 2000. — С. 66—92.
4. *Донцов Д.* Історія розвитку української державної ідеї. — К., 1991.
5. *Донцов Д.* Націоналізм. — 3-тє вид. — Лондон, 1966.

6. *Драгоманов М.* Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. — К., 1970. — Т. 2. — С. 154–156.

7. *Драгоманов М.* Лист до Барвінського з принагідними відписками про О. Кониського, як співробітника газети «Правда». — Львів. наук. бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. (Далі — ЛНБ ВР.) — Ф. Барвінського, 1140, п. 82.

8. *Драгоманов М.П.* Листи до О. Кониського (1888 р.) — ЛНБ ВР. — Ф. Барвінського, 3521, п. 20.

9. *Животко А.* Історія української преси. — К., 1999. — С. 146–194.

10. Історія української літератури ХІХ ст. (70–90-ті роки): У 2 кн. — К., 2003. — Кн. 1. — С. 145–194.

11. *Кониський О.Я.* Думки й помітки. Щоденник. (Київ, 1883–1891). — Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. Від. рукоп. і текстол. — Ф. 108 / 136. — Арк. 1 — 156.

12. *Кониський О.Я.* Листи про Ірляндію. — Л., 1904. — 63 с.

13. *Кониський О.Я.* Потреба історичної освіти // Правда. — 1888. — № 1. — С. 33.

14. *Кониський О.Я.* Потреба морального виховання // Правда. — 1888. — № 3. — С. 83–85.

15. *Кониський О. Я.* Український націоналізм // Правда. — 1875. — Ч. 14. — С. 566–573.

16. *Кошовий О.* (Кониський О.Я.). Коли ж виясниться? (За проводом повісті Левицького «Хмари») // Правда. — 1875. — Ч. 20. — С. 813–815.

17. Листування Івана Франка та Михайла Драгоманова. — Л., 2006. — С. 24, 37, 84, 86, 88 — 292, 300–389.

18. *Палієнко М.* Київська Стара Громада у суспільному житті України. // Київська Старовина. — К., 1998. — №2. — С. 49–84.

19. *Світленко С. І.* Українські громади друга половина ХІХ — початок ХХ ст. (Особливості ідеології та діяльності) // Київська Старовина. — 1998. — № 2. — С. 9–28.

20. *Франко І.Я.* Галицьке українофільство. Відповідь на «Уваги русина» // Збір. тв.: У 50 т. — К., 1984. — Т. 46. — Кн. І.

21. *Франко І.Я.* З останніх десятиліть ХІХ віку / Збір. тв.: У 50 т. — К., 1984. — Т. 41. — С. 497–499.

22. *Франко І.Я.* Інтернаціоналізм і націоналізм у сучасних літературах // Збір. тв.: У 50 т. — К., 1984. — Т. 31. — С. 33–44.

23. *Франко І.Я.* Літературно-критичні статті. — К., 1950.

24. *Франко І.Я.* Нарис історії українсько-руської літератури до 1890р. — Л., 1910.

25. *Франко І.Я.* Про життя і діяльність О. Кониського. — Л., 1901. — 36 с.

26. *Франко І.Я.* Україна irredenta // Вивід прав України. — Л., 1991. — С. 42–43.

Надійшла до редколегії 30.10.2007 р.

УДК 94 (477) «1861/1905»

Т. В. Портнова

Дніпропетровський національний університет

**УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСТВО В СИСТЕМІ УЯВЛЕНЬ
НАЦІОНАЛЬНО-СВІДОМОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ ст.)**

Проаналізовано механізми формування та зміст уявлень української інтелігенції про селянство у другій половині ХІХ ст.

Попри центральне місце, яке займало село і селянство в українській думці ХІХ ст., об'єктом спеціального вивчення ця проблема досі не стала, хоча неодмінно більш або менш детально характеризується в узагальнюючих працях, присвячених українському національному рухові, дослідженнях певних аспектів його діяльності та персоніологічних студіях [6; 9; 15]. Виняток становлять лише низка ґрунтовних розвідок, здійснених на матеріалах Галичини, що зокрема аналізують як реальну практику взаємодії інтелігенції і селянства переважно в рамках реалізації українського національного проекту, так і взаємні уявлення цих соціальних груп [7; 22]. Актуальність дослідження елементів структур свідомості українського інтелектуального проводу, зокрема дотичних селянства, полягає не лише у тому, що воно дозволяє розширити традиційні рамки вивчення національного руху, що переважно зосереджуються на його практичній діяльності або персональних поглядах його найяскравіших представників, а і у відповідності подібних студій сучасним науковим пошукам у царині інтелектуальної історії.

© Т. В. Портнова, 2007